

elterjesztése számos templom s kolostor alapítását tette szükségessé s nyugati mesterek bevándorlását indította meg. Ezt a hatást nemzetünk csakhamar magába olvasztotta, sőt szerző szerint az idegen nyomok részint külföldön járt hazai mesterektől is származnak. A XI. sz.-i erős keleti bizánci hatás földrajzi fekvésünkönél fogva valószínűleg közvetlenül jött. A XII. sz.-ban kezd a nyugati befolyás előtérbe lépni s a következő századokban már főleg innen: francia s német földről (és részint Lombardiából) jönnek az új impulzusok. A XIV. sz.-tól fogva nagyobb számban maradtak festészeti s szobrászati emlékeink. Ezekkel a szerző bámulatbaejtő tudással ismertet meg minket s rámutat a kiemelkedő művészegyéniségekre (pl. Kolozsvári testvérek, Kassai Jakab, Lőcsei Pál, Kolozsvári Tamás, szentantali mester stb.) jelentőségére. A XVI. sz. elején kezd beszivárogni a renaissance művészet, melynek igen sok emléke törökdúlásnak s vallási villongásoknak esett, sajnos, áldozatul. A magyar renaissance legszebb emlékei északon a Szepességben vannak s velencei és német elemek eredeti keveredését mutatják. Az utolsó fejezet összefoglalja a barokk, rokokó és klasszicizmus korának emlékeit, melyek részint most állanak több oldali feldolgozás középpontjában, másrészt távolabb esnek a kiváló szerző érdeklődési körétől s így kissé sommás elintézésben részesülnek. Mindezt tekintetbe véve is: ez a fejezet nem nyújtja az előzőkhöz hasonló mértékben sem a tárgyalt kor legjellegzetesebb művészi alkotásait. Feller elégé ismert s fontos működését csak a kevésbé kielégítő vesztprémi részletfelvétel illusztrálja, Egerről csak a szöveg emlékezik meg. Korbelt templomaink homlokzatára nincs példa. Kastélyainkat csak az eszterházi s edelényi képviselik, virágzó kertművészetünk teljesen hiányzik. Budapest számos szép épülete nincs még felemlítve sem, így pl. az egyik legszebb s az új szerzőmegállapítás által fokozott érdekléssel bíró emlék:

az epreskerti kálvária sem. E téren a legújabb kutatások bizonyára sok új, érdekes adattal fogják gazdagítani tudásunkat.

Divald könyvének hangsúlyozott célja, hogy képek során megismertesse az érdeklődő közönséget a magyar művészet emlékeivel s rámutasson nemzeti kultúránk fájdalmas sebeire, amit a szervesen hozzánk tartozó emlékek elszakítása okozott. Ennek a feladatnak a szerző kitűnő módon tett eleget, s könyve értékét a gondolat összeállított hasznos bibliográfia is növeli.

Divaldot feladata teljesítésében a könyv remek kiállítása is segítette. A Királyi Magyar Egyetemi Nyomda jubiláris évének méltó megörökítése ez a munka, mely kiállításával a ritka magyar ajándék-művek közt díszhelyet foglal el. A gazdag képanyag a nyomda áldozatkészségének fényes bizonyítéka, kár, hogy a mélynyomás néhol megváltoztatja a művek eredeti jellegét. A könyv a maga egészében jelen s múlt kultúránk méltó képviselője. Dr. Zádor Anna.

Megjegyzések Hillebrand Jenő ismertetéséhez.

Hillebrand Jenő az *Archaeologiai Értesítő* XLI. k. 222—224. lapjain megemlékezik ősrégészeti kézikönyvem első kötetéről. Kifogásaihoz a következő magyarázatokat fűzöm:

1. Igaza van, hogy könyvem értékét emelte volna, ha a kulturális körökkel is foglalkoztam volna. Sok minden egyébbel (könyvem eredetileg kb. 35 ívnyi terjedelmű lett volna, 309 képpel illusztrálva) ezt is kihagytam s részben pótoltam az egyes kulturális faciesek területi kiterjedésének lehetőleg teljes felsorolásával. Okom is volt rá: nem akartam egy csomó hipotetikus állítással zavarni a dolgot. Hogy csak egy példát hozzak fel: az alsó palaeolithikum (chellesi-acheulli per.) délnyugati, nyugati körét ismerjük a legjobban, már a déliét ke-

vésbé, a keletiét is hiányosan. Az utolsó három esztendő rendjén Erdélyben végzett kutatásaim annyi ismeretlen anyagot hoztak felszínre, hogy alapos okunk van remélni, hogy ha a kutatások egy kissé intenzívebbek lesznek, sok mindenről hull majd le a fátyol. A moustiéri kultúra délnyugaton két faciessel jelentkezik, az egyik az acheuliból fejlődött, a másik keleti eredetű. Az utóbbi években tetemesen megszáporodtak az erdélyi moustiéri emlékek is, de ezt a kettős elágazást még nem lehet megállapítani, stb. stb.

2. Az egyetemes fejlődést véve tekintetbe, külön elbírálás alá jön az alsó és középső és külön a felső palaeolithikum. A külső keretek mindenképpen mások. A fejlődés egyetemes menete az, és csakis az lehet, amit felállítottam. Ezt a stratigrafiai tények minden egyes esetben igazolták, ahol a különböző kultúrák emlékei egymás fölé rakodott rétegekben feküdtek (Marignac, Abbeville, St.-Acheul, Laussel stb.). Hogy itt-ott egyik-másik láncszem hiányzott, nem rontja le a törvény helyességét.

3. A moustiéri kultúra nem egyenesen a chellesiből, hanem a közvetlen előtte álló acheuliból fejlődött. Ezt igazolja az alsó palaeolithikum délnyugati zónájában az a moustiéri facies, mely szívidomú, strianguláris, subtrianguláris szakócaival, a trianguláris hegyes pengével és ovális, félkörös vakaróival egyenes folytatása az acheulinak, melyben ezek a típusok részben mint kísérő kézművesség szerepelnek. Többet mondok: az Erdélyben eddig felkutatott chellesi telepek kísérő kézművességében is mind megvannak ezek a típusok. Típusokról beszélek, mert technikájuk sok tekintetben más lesz a moustiéri periódus rendjén. Írom is könyvemben, hogy az alsó moustiéri periódus a kísérő kézművesség jellegével bír.

4. Eszem ágában sem volt, hogy a tasmaniai ipart a moustiéribe soroljam. A kérdés belekerült a világirodalomba,

vele éppen úgy kellett foglalkoznom, akárcsak a *Rutottól* feltételezett palaeolithikus kerámiával. Csak technikailag (v. ö. könyvem 117. l.) hasonlítható össze azzal. A tasmanok kultúrája elérte a neolithikus fokot is.

5. Az eolithikumról 1909-ben írtam először. A magyar irodalom nem igen foglalkozott ezzel a kérdéssel. Ez az oka, hogy ezt a fejezetet eredeti terjedelmében hagytam meg s nyolc ábrával illusztráltam.

6. Ismételten szemrehányást kapok, hogy könyvem függelékében nem adtam a történeti Magyarország palaeolithikumát, H. pedig a szememre veti, hogy alig egy féloldalt s két ábrát szenteltem ennek. Mikor könyvemet 1914 végén befejeztem, függeléke Magyarország palaeolithikuma volt, 59 képpel illusztrálva. Kérdem bírálóimat: mit tettek volna az én helyemben? Én ismerem a mártírkoszorú töviszúrását és felemelt fővel viselem az ebből fakadó bizalmatlanság minden kellemetlenségét, de az ilyen és ezekhez hasonló megjegyzéseket s azok intencióit a leghatározottabban visszautasítom!

7. Amilyen joggal használom a palaeoethnográfia kitételét, a helyes megkülönböztetés érdekében, éppen olyan jogosan mondhatok neoethnographiát is.

8. A stratigráfia és tipológia ikrek. A stratigráfia elvei alapján *ásatok* s az így kapott eredményeket a tipológikus módszerrel dolgozom fel. Könyvem minden egyes fejezetének elején ott vannak a stratigrafiai adatok, ezeken, mint szilárd bázison építek. Aki ismeri a magyar ősrégészeti irodalmat, vagy tartózkodik attól, hogy a stratigráfia fontosságának hangoztatásával valami újat mondjon, vagy pedig elismeri, hogy magam voltam az, aki sokszor a túlságig vitt stratigrafikus módszerrel dolgoztam. Ott vannak a perjámosi Sánchalmon és a pécskaszemlaki határban levő Nagysáncon végzett ásataim, hogy egyebekre ne is hivatkozzam.

9. Az őskor történetét négy kérdés körül szokták csoportosítani (1. a foszilis ember, 2. a neolithikus kőszerszámok, 3. a hármas felosztás, 4. a cölöpépítmények kérdése), amit H. nem tud egy nevezőre hozni. A végén felvehetünk pontot s az egy nevezőre hozzával még mindig adósok maradunk. Itt voltaképpen az őskor történetének négy kimagasló kérdéséről van szó.

10. Mége abrijának zergebőrbe bujtatott alakjait H. a totemizmussal magyarázza. Ez is lehet.

11. A steatopygia kérdésében elfogadom H. véleményét, hogy a szóbanforgó aurignaci szobrok részben a termékenység szimbolizálják, mit magam is említék, részben pedig kettős tomporú zsírfaluak.

12. Hogy az átfúrt csülökcsontból készült síp esetleg ne lehetett volna csüngődísz is, én nem merném olyan határozottan tagadni. A tárgyi néprajz köréből ennél külön furesaságokat is ismerünk.

13. A palaeolithikum ősemberének nyelvére vonatkozó megjegyzést nem vonatkoztatom magamra. Vegye magára *Carl Franke*, kinek eszmemenetét ismerttettem. Az én számlámra csak annyi mehet, amennyit elbír az a felfogásom, hogy a fokozatosan fejlődő palaeolithikus kultúra feltételezteti velünk, hogy fejlettebb lehetett e kultúra hordozóinak a nyelve, mint azt *Carl Franke* hiszi.

14. Hogy túlságosan merésznek tűnik fel, amit az írásról mondok, lehet. A tölem felhozott példák azonban nem olyan természetűek, hogy azok mellett röviden el lehetne menni, annál kevésbbé, mert a természeti népek köréből ismert adatok egyenesen kényszerítenek, hogy a kérdést fogjuk meg már egyszer.

15. H. helytelennek tartja az orientáció kifejezésére a keltezés kifejezést. Mi itt Erdélyben hol tájolást, hol keletezést használunk. Állapodjunk meg abban, hogy a *tájolás* egészen megfelel s ugyanazt fejezi ki, mint az orientáció s akkor

e tekintetben is békességre lépünk. A főcél mindkét részről csak egy lehet: a helyes megállapítása, az igazság lerögzítése.

Kolozsvár.

Roska Márton dr.

Válasz dr. Roska Márton megjegyzéseire.

E sorok íróját dr. Roska Márton könyvének ismertetésekor feltétlen jóindulat és tárgyilagosság vezette. Ezt, ismertetésem elején és végén olvasható elismerő sorok és az egész ismertetésen végigvonuló tárgyilagos hang bizonyítja. Nekem az a felfogásom, hogy egy könyvismertetésnek nem lehet sem tömjenezés, sem »lerántás» a célja; hanem a szerző megállapításainak mérlegelése az illető szaktudomány modern állásának szemszögéből. Ezt tartottam szem előtt Roska dr. úr könyvének ismertetésekor is. Úgy látszik, hogy Roska dr. úr nem osztja ennek a felfogásnak a helyességét, mert különben érthetetlen volna előttem megjegyzéseinek hatodik pontjában megütött hang. Ezekkel a szavakkal, hogy: »Ilyen és ezekhez hasonló megjegyzéseket és azok intencióit a leghatározottabban visszautasítom», Roska dr. úr letért a tudományos tárgyilagosságra igaz útról. Részemről nem tartanám ildomosnak őt erre a politikai mellékvágányra követni, amelyet ő nyilvánvalóan elfogultságból választott. Igazam tudatában újból kijelentem, hogy feltétlen jóindulattól sugalmazott s a tudomány mai állásának megfelelő kifogásaimat egytől-egyig továbbra is fenntartom. Sőt örömmel venném, ha Roska dr. úr az általam kifogásolt részeket szószerint valami világnyelven tenné közzé, hogy egy világnyelven ismételve meg megjegyzéseimet, a külföldi szakfórumok előtt is bebizonyíthatnám megjegyzéseimnek és kifogásaimnak helyességét.

Budapest, 1928 január 4.

Dr. Hillebrand Jenő.

*

Krecsmárik Endre tanár úr azt írja az Arch. Értesítő (1927) XII. kötet, 168. lapján: Még korai dr. Hillebrand ama merész feltevése, hogy az ősműveltség kiinduló pontja Európában hazánk volt.» Erre vonatkozólag csak a következő kéresem van Krecsmárik tanár úrhoz. Nevezze meg azt a dolgozatomat, ahol ez a mondvacsínált «idézetem» bennfoglaltatnék. Én t. i. sehol és soha sem szóval, sem írásban nem kockáztattam meg ilyen abszurd állítást.

Budapest, 1928 január 4.

Dr. Hillebrand Jenő.

A madarai lovasdombormű.

Azok a nagyszabású architektonikus és felírt emlékek, melyeket a bolgár archæologiai társaság által Pliska, Madara, Preslaw és Mumdshilar vidékén eszközölt rendszeres ásatások felszínre hoztak, nemcsak az ősbolgár, hanem az összes török kultúrkörhöz tartozó népek, tehát a honfoglaló magyarok művelődés-fokának megítélése szempontjából is rendkívüli jelentőségűek. Beszédes bizonyosságai ezek annak, hogy ezek a népek nem mint vad, rabló nomádok jelentek meg Európa történetében, hanem magas, fejlett kultúrát hoztak magukkal, amit a bizánci írók adatainak kritikai vizsgálata is igazol.

Művészeti szempontból a protobolgár kultúrának legnagyobb szerű emléke a madarai lovast ábrázoló hatalmas méretű szikladombormű, melynek felíratait a bolgár archæologiai társaság megbízásából kitűnő honfitársunk, Fehér Géza: *Die Inschrift des Reiterreliefs von Madara* címen most tette közzé. (Sofia 1928.) A fölíratok nagy történeti és filológiai apparátussal adott megfajta alapján kétségtelen, hogy a domborművet, mely Krumys Chant lóháton oroszlánvadászaton ábrázolja, Kr. u. 814-ben faragták. A dombormű tárgyban és stílusban egye-

nes leszármazottja a jól ismert szasszanida szikladomborműveknek (v. ö. Sarre-Herzfeld: *Iranische Felsreliefs*; E. Dietz: *Die Kunst der islamischen Völker* S. XVII ff.) és ezüsttálaknak, melyekből több példány Kertsch területén is előkerült. A szasszanida művészeti hagyományoknak ugyanezt az eleven erejét érezzük a nagyszentmiklósi kincs edényein s a honfoglaló magyarok művészetében, valamint a Muttawakkil kalifa által (847—861 Kr. u.) épített samarrai (Mezopotámia) palota falainak gipsztukkdekorációjában. (Sarre-Herzfeld: *Archæologische Reise im Euphrat und Tigrisgebiet*; Sarre: *Die Ergebnisse der Ausgrabungen von Samarra im Kaiser-Friedrich-Museum Berlin*, 1922.) A toreutikai eredetre valló ornamentális motívumok rokonsága honfoglaláskori emlékeink ornamentikájával első pillantásra szembeötlő.

A madarai lovas balkezében serleget tart, mely a török népek körében a fejedelmi hatalom jelképe. Ugyanezt a serleget látjuk az Endsche községben (Bulgária) legújabbban előkerült protobolgár sírszobrok kezében (Fehér: i. h. 14 a ábra), melyeknek viseletben, motívumban és felfogásban való egyezése az Oroszország területén talált ú. n. Kamennyja babykkal (Fehér: 14 b ábra), ezek hovatarozóságát is végérvényesen eldönti.

Az itt röviden érintett összefüggések, melyek honfoglaláskori emlékeinket mint egy egységes, magas fejlettségű bolgár-török-magyar kultúra termékeit értetik meg, fokozott köteletségévé teszik a hazai archæologiai kutatásnak, hogy az immár tisztán álló problémakörök megoldásában a testvérm nemzetekkel karöltve, teljes odaadással és felkészültséggel részt vegyen. Az ehhez szükséges nagyobb méretű tervszerű ásatásokhoz a Vigyázó-alap révén bizalommal várjuk a Magyar Tudományos Akadémia segítségét.

Hekler Antal.